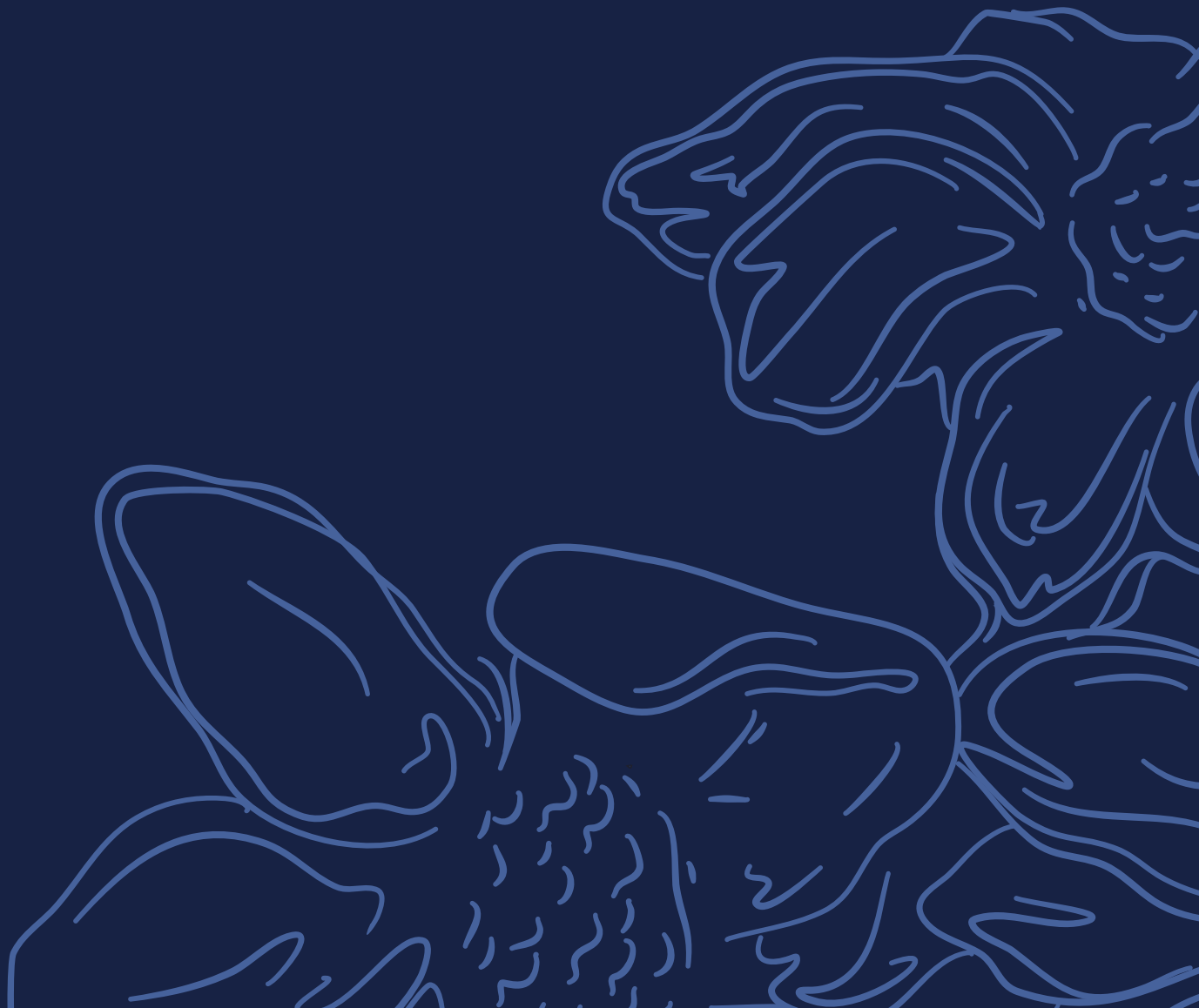

Fakatotolo Tau'atāina Tiliuefí [Dilworth](#) - Tongan

Fakamatala Fakanounou Fakalukufuá

Fakamatala Fakanounou Fakalukufuá

Ngaahi Makatu'unga Fekau'akí

'Oku kouna kitautolu 'e he ngaahi makatu'unga fekau'akí ke tau sivosivi'i mo fekumi ki ha ngaahi ola 'i he malumalu 'o ha ngaahi 'ulu'i tohi tefito 'e fā:¹

- ko e natula mo e lahi 'o e ngaohikovia fakasekusualé mo e ngaohikovia kehé
- ko e ngaahi makatu'unga ne nau ala fakatupu pe tñaki atu ki he ngaohikoviá
- ko e ngaahi ngāue ne fai pe ta'efai 'e he 'apiakó, ko hono kau talāsiti, kau 'ofisá mo e kau ngāué ke tali, pe ngāue, ki he ngaahi lāunga 'o e ngaohikoviá
- ko e fe'unga mo taau 'o e ngaahi tu'utu'uni mo e founa ngāue lolotonga 'i he 'Apiakó he 'ahó ni ke faka'ehi'ehi mei ha toe ngaohikovia 'i he kaha'ú.

Ko e me'a 'oku 'i he lipōtí

'Oku tali 'e he lipooti ko 'eni e ngaahi fehu'i ne 'eke 'i he ngaahi makatu'unga fekau'akí. 'Oku fakatefito ia 'i he'emaui vakai'i faka'auliliki e fakamatala ne 'omi ki he Kau Fakatotoló 'e he kau ako tutuku 'e toko 175; ngaahi mēmipa 'o e fāmilí 'e toko 30, mo ha ni'ihi na'a nau fakafofonga'i e fānau ako kuo pekiá; ko ha kakai 'e toko 100 tupu ne fakangāue'i 'i Tiliuefi pe pīkinga vāofi mo ia, 'o kau ai e kau puleako kotoa 'oku kei mo'uí, ko ha toko 10 'o e kau mēmipa 'e 13 'o e talāsiti 'oku kei mo'uí, mo ha ni'ihi kehe mei he Siasi faka-'Ingilaní. Na'e kau foki 'i he'emaui vakai'i faka'auliliki hano fakaloloto ange e vakai'i 'o ha ngaahi fakamatala fakapepa lahi mo kehekehe. Me'apangó, he ko ha ngaahi fakamatala lahi 'eni 'o e maumau mo e ngāue ta'etotonu, pea 'oku mau fakatokanga'i e mamahi lahi 'e tofuhia ai e kāinga fepikitaki fakalukufua 'o Tiliuefi.

Ko e me'a 'oku 'ikai 'i he lipōtí

Ko e tokolahi 'o e fānau ako lolotonga e vaha'a taimi ko 'eni 'o hono toe vakai'i faka'auliliki kinautolú, ko e toko 4,693, 'o fakatatau ki Tiliuefi.² Ko ia ai, 'oku 'ikai lave 'a e lipōtí ki he ngaahi a'usia 'a e fānau ako kehe na'a nau ako 'i he 'apiakó lolotonga e vaha'a taimi 'o hono toe vakai'i faka'auliliki, pea na'e 'ikai ke nau talanoa mo e Kau Fakatotoló. 'Oku mau fakatokanga'i foki e kau faiako tokolahi 'oku nau matu'aki toka'i, mohu talēniti pea malava e me'a lahi, 'a ia na'a mau fakatalanoa ki ai mo fanongo fekau'aki mo kinautolu kae pehē ki he fānau ako lavame'a kuo nau fokotu'u mo langa ha'anau ngaahi ngāue, ko 'enau mo'uí mo honau ngaahi fāmilí hili 'enau mavahe mei Tiliuefi pea nau ongo'i 'enau mo'ua lahi ki honau 'apiakó.

1 Fakatotoló ki he Ngaohikoviá 'i he 'Apiako Tiliuefi, Ngaahi Makatu'unga Fekau'akí, 2022. 'Oku hā eni 'i he fakamatala fakalahi 1 'o e lipōtí ni.

2 Ngaahi fakamatala fakafika ne 'omi 'e Tiliuefi ki he Fakatotoló, 30 Sune 2023. Kuo te'eki ai ke fakapapau'i tau'atāina 'e he Kau Fakatotoló e ngaahi fakamatalá ni.

Founga 'o 'emau fakahoko e Fakatotoló

Na'e fokotu'utu'u e Fakatotolo ko 'ení 'e he Poate Talāsiti Tiliuefí ke tataki 'e ha kau loea pea ke nau tu'u tau'atāina mei he Poaté. 'Oku ako'i e kau loeá ke nau muimui mo ma'u e mahino fekau'aki mo e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ta'efilifilimānakó, totonu mo tāú, mo e tu'u tau'atāiná, pea na'e mahu'inga e ako ko 'ení 'i he'emau fakatotolo'i e ngaahi me'a na'e hoko 'o tupu ai hono fakahoko 'o e Fakatotoló. Na'e tataki foki mo e kau ngāue ne fakangāue'i ke tokoni'i kimautilu ko e kau loeá, kau fakatotoló, mo e kau ngāue kotoa ki hono fakalele ení 'e he ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení, pea na'a nau tauhi kotoa 'a e tu'unga ma'olunga taha 'o e totonu fakafo'ituituí mo e 'ikai fakahāhā holo e ngaahi fakamatalá.

'Oku mau lave'i e faingata'a'ia lahi 'e ala hoko koe'uhi ko e mamahi mo e fakaloloma 'o hono toe fakamatala'i e ngaahi tupu'anga 'o e ngaohikoviá, pea fakahoko ai 'e he Kau Fakatotoló ha founga ngāue 'oku tokanga taha ki he kau to'a ne ngaohikoviá mo e 'ilo lahi ki he ngaahi tūkunga fakalolomá, ke fakahoko e fetu'utaki ki he kau ako tutuku ne nau lipooti na'e ngaohikovia kinautilu pea fakahoko foki mo e ngaahi poupu ki he tu'unga mo'uileleí ma'anautolu. Na'e matu'aki faka'ohovale kiate kimautilu 'a e ta'efalala ki he kau taki 'o e 'apiakó mo e Poaté na'e fakamatala'i 'e he kau ako tutuku tokolahi, 'o iku ai ki ha loto-mafasia ne 'ikai totonu ke hoko ki ha ni'íhi.

Ko ha taha pē na'e fie kau ki he Fakatotoló, na'e fetu'utaki ki ai 'o fakafou 'i ha uepisaiti, fika telefoni pe tu'asila faitohi ne tuku atu. Ko e tokolahi tahá na'e faka'eke'eke. Na'e 'ahia foki ha kau faiako mo e fānau ako tutuku mo ha ni'íhi kehe pē kapau ne hā mai te nau ngali ma'u mai ha ngaahi fakamatala felāve'i. Na'e 'ikai fai ha fetu'utaki ki ha taha ako tutuku ko e taumu'a pē ke 'eke pe na'e ngaohikovia kinautilu. Ko hono fakalukufuá, na'e fakahoko 'e he Kau Fakatotoló ha ngaahi faka'eke'eke 'e 416 pea nau tānaki ha ngaahi fakamatala tohi 'e 265.

'Oku 'oatu fakaikiiki ange e ngaahi founga ngāue 'a e Kau Fakatotoló 'i he vahe 2.

'Apiako Tiliuefí

Na'e fokotu'u 'a Tiliuefi ko ha 'apiako nofotaha fakataautaha ma'ae fānau tangatá 'i he 1906. Ko hono taumu'á ke tokonia e fānau tangata mei he ngaahi 'api ne faingata'a'ia fakapa'angá ke nau hoko ko ha kau tangata'ifonua lelei mo 'aonga. 'Oku tataki 'a e 'apiakó 'e ha puleako. 'Oku fakahinohino 'e ha faifekau e fānau akó ki he tui faka-'Ingilaní.

Ko e talāsiti Tiliuefí 'oku pule'i ia 'e ha poate talāsiti mo ha kau mēmipa 'e toko ono. Ko e tokanga taupotu taha 'a e Poate Talāsiti Tiliuefí na'e fakatefito ia 'i hono pule'i 'o e ngaahi koloa talāsiti talu mei hono kamata'angá.

'Oku fakahū mai e fānau akó ki Tiliuefi 'i he malumalu 'o e ngaahi makatu'unga 'i he Tohi Tuku 'a Sēmisi Tiliuefí pea 'oku 'ikai ha me'a ke nau totongi. 'Oku meimei ke ta'u iiki 'aupito 'a e fānau akó, 'o fa'a 'i he ta'u 8 pe 9, 'i he taimi 'oku nau kamata ako nofoma'u ai 'i he 'apiakó. Ko e tokolahi ne omi ki he 'apiakó hili ha me'a fakaloloma ne hoko he fāmili pe ko ha maumau, ko ha fakatu'utāmaki lahi ne hoko ki he mātu'á pe fokoutua, mate, māvae pe vete, pea ko e tokolahi ne 'ikai ha tamai.

Neongo kuo liliu lahi e fatongia fakaetauhi 'a e Poaté 'i he ta'u 'e uofulu kuo hilí, ka 'i ha ngaahi to'u tangata lahi ne nau meimei ma'u kakato e fatongia fakaetauhi ma'ae fānau akó 'i he'enu 'i he 'apiakó, 'o si'isi'i pe 'ikai ha teitei fepōtalanoa'aki mo e ngaahi mātu'á.

'I he'ene hoko ko e 'apiako fakatautahá, na'e si'isi'i 'aupito hano tokanga'i fakalukufua 'e he pule'angá 'a Tiliuefí. 'Oku mau tuku atu e ngaahi makatu'unga fakalao na'e faka'aonga'i ki Tiliuefi lolotonga e vaha'ataimi 'o e lipōtí 'i he vahe 8.

Natula mo e lahi 'o e ngaohikovia fakasekisuale mo fakatu'asino mafatukitukí mei he 'aho 1 'o Sanuali 1950, ki Siulai 2023

Ko e tali faka'aulilikí 'oku 'oatu ia 'i he vahe 2 ki he 6 mo e 9 'o fakatatau ki he ta'u ngāue 'o e kau puleakó: Misa John Conolly, 1951 ki he 1966; Misa Peter Parr, 1967 ki he 1979; Dr Murray Wilton, 1979 ki he 1997; Misa Donald MacLean, 1997 ki he 2018; mo Misa Dan Reddix, 2019 ki he 'ahó ni.

Ngaohikovia Fakasekisuale

Lahi 'o e ngaohikovia fakasekisuale

'Oku 'ikai faka'uhinga'i e ngaohikovia fakasekisuale 'i he laó. Koe'uhí ko e ngaahi taumu'a 'o e Fakatotolo ko 'ení, ko e fo'i lea 'ngaohikovia fakasekisuale 'o e tamasi'í 'oku faka'uhinga'i ia ke kau ai e ngaahi ngāue 'o e fetu'utaki fakaesino, hangē ko e ala, 'uma, ngāngaahi mo e fakahū e fakatangatá 'o fai ia mei mui pe 'i mu'a mo ha ngaahi 'ulungaanga 'oku 'ikai kau ai e fetu'utaki e sinó hangē ko hono faka'ali'ali ange ha ngaahi 'ata fakasekisuale. 'Oku mau fakamatala lahi ange ki he faka'uhinga ko 'ení 'i he Vahe 2.

'I he kau ako tutuku 'e toko 171 ne nau 'omi e ngaahi fakamatala ki he Fakatotoló fekau'aki mo e ngaohikovia fakasekisuale,³ ne lipooti 'e ha toko 126 na'e ngaohikovia fakasekisuale kinautolu 'i Tiliuefi. Hili hono sivi'i faka'auliliki e ngaahi fakamatalá mo e faka'eke'eké, mo hono toutou vakai'i 'i he lahi tahá e ngaahi fakamatalá, 'oku mau fiemālie ki he ngaahi fakamatala ne mau fakafalala ki aí, 'oku totonu mo taau.

3 Ne 'ikai fakamatala 'e he fānau ako kotoa pē e kanokato 'o 'enu a'usia 'i Tiliuefí. Ne 'omi 'e ha fānau ako 'e ni'ihí 'enu fakamatala pē ki ha ngaohikovia fakatu'asino mafatukituki pe ngaahi tafa'aki kehe 'o 'enu taimi 'i Tiliuefí, neongo na'e lave'i 'e he Fakatotoló mei he'enu ngaahi fekumí na'e malava pē ke hoko ha toe ngaohikovia lahi kehe.

'Ikai ngata pē 'i he toko 126, ka 'oku lave'i foki 'e he Kau Fakatotoló ha toe kau ako tutuku kehe 'e toko 49 na'e ngaohikovia fakasekisuale 'i Tiliuefi, 'o fakataha'i fakakātoa ia ki ha toko 175.⁴ 'Oku tui e Kau Fakatotoló 'oku ngalingali ke tokolahi ange heni 'a e fānau ako ne ngaohikoviá.⁵ 'Oku mau lave'i e fakafuofua 'a e kau polisí ko ha toko 233 'a e fānau ako to'a ne ngaohikoviá.⁶ Kuo mau 'ilo'i na'e toutou fakahoko e ngaohikovia fakasekisuale 'i Tiliuefi mei he lotolotonga 'o e 1950 tupú 'o a'u ki he 2005. Na'e hoko lahi taha ia 'i he vaha'a 'o e 1970 tupú mo e 1990 tupú. Ne 'i ai ha ongo ua ngāue na'e lipooti hili e 2005, ko e taha 'i he 2011 mo e taha 'i he 2018. Na'e te'eki ai ke mau toe fanongo ki ha toe lipooti kehe 'o kau ai e kau ngāué talu mei ai, ka 'e 'ikai lava ke mau fakapapau'i atu 'o pehē ne matu'aki hala koe'uhi ko e taimi lōloa 'o hono lipooti 'o ha ngaohikovia fakasekisuale.

Kuo faka'ilo 'e he kau polisí ha kau ngāue tutuku 'e toko 12 mo ha ngāue tokoni 'ofa 'e toko 1 'i Tiliuefi ki ha ngaahi hia ngaohikovia fakasekisuale kaunga ki he kau ako tutuku 'e toko 65.⁷ Ko e fuofua faka'iló ne fakahoko 'i he 1994 pea ko e fakamuimui tahá 'i he 2022. Ko hono fakakātoá, kuo tuku pōpula ha kau ngāue tutuku 'e toko 11 ki he ngaahi hia ngaohikovia fakasekisuale ki ha fānau ako Tiliuefi 'e toko 50.⁸ 'Oku tali fiemalie 'e he Kau Fakatotoló 'oku matu'aki lahi ange e tu'unga ngaohikovia fakasekisuale 'o e fānau akó 'e he kau ngāue tutukú, 'i he me'a na'e faka'ilo pe tuku pōpula 'e he kau polisí. Ko ha fakatātā 'eni, ko Peter Taylor na'á ne ngāue pōpula ki ha'ane fai ha hia ki ha fānau ako tutuku 'e toko ua. 'Oku lave'i 'e he Fakatotoló na'á ne ngaohikovia ha fānau ako 'e toko 35.

Ko e tokolahi taha 'o e fānau akó ne ngaohikovia fakasekisuale kinautolu 'o laka hake 'i he tu'o tahá. Neongo ko e lahi taha 'o e ngaahi lāungá ne fekau'aki ia mo hano ngaohikovia fakasekisuale 'e ha tokotaha ngāue, ka ko ha fānau ako 'e toko 42 na'a nau lipooti mai na'e ngaohikovia fakasekisuale kinautolu 'e ha tokotaha ako kehe pe kulupu tamaiki ako.

Ko e lahi 'o e ngaohikovia fakasekisuale 'oku lave'i 'e he Kau Fakatotoló pea na'e hoko lolotonga e vaha'a taimi ne fai ai hono vakai'i faka'aulilikí, 'oku 'oatu ia 'i he vahe 3 ki he 6, pea fakahokohoko fakataimi ia 'i he fakamatala fakalahi 5.

4 'Oku kau 'i he fika ko 'eni ha fānau ako kuo nau pekia, ka na'e 'omi e fakamatalá 'e he kau mēmipa 'o e fāmilí; ko kinautolu na'e fakahū mai ha ngaahi fakamatala kaunga ki he ngaohikoviá pe ma'u ia 'i he ngaahi lekooti 'i Tiliuefi, ka na'e 'ikai lesisita mai e to'a ne ngaohikoviá ki he Fakatotoló. Ko e tokolahi fakakātoa 'o e fānau ako 'oku lave'i 'e he Fakatotoló na'e ngaohikovia kinautolu 'i he ta'u ngāue takitaha ko e toko 4 'ia Conolly; 69 'ia Parr; 89 'ia Wilton, mo e 31 'ia MacLean. Na'e ngaohikovia ha ni'ihi fakafo'ituitui 'e ha kau faihia ne laka he toko tahá pea 'i ha ta'u ngāue 'e ua pe lahi hake.

5 Na'e fakakaukau e Kau Fakatotoló 'e toko si'i ange e fānau ako tutuku matu'otu'a ange ne ngaohikoviá koe'uhi ko honau ta'u motu'á mo e tu'unga mo'uilelei, pea kuo pekia ha fānau ako tutuku 'e ni'ihi, pea 'e matu'aki faingata'a fakaeloto mo fakae'atamai ki ha ni'ihi ke nau kau mai, pea na'e 'alu hangatonu pē ha ni'ihi ki he polokalama fakatonutonú 'a ia 'oku 'atā ma'anautólú, kae 'ikai ke nau fai ha fakamatala ki he Kau Fakatotoló.

6 Fakamatala fakafika ne 'omi 'e he Kau Polisi Nu'u Silá ki he Fakatotoló, 'i Sanuali 2023. 'Oku lave'i foki 'e he Fakatotoló ha ni'ihi fakafo'ituitui 'e toko tolu na'e ngaohikovia 'e ha kakai lalahi ne 'i ai 'enau felāve'i mo Tiliuefi.

7 'Oku kau 'i he fika ko 'eni e taimi ki mu'a 'i he ngaahi faka'ilo mo e kau to'a ne ngaohikovia he Operation Beverly. Ko e ngaahi mata'ifiká 'oku nau felāve'i pē mo e ngaahi tukuaki'i 'i he vaha'a taimi 'o hono vakai'i faka'aulilikí, ko e 1950 ki he 2023.

8 Misa Leonard Cave, Misa Ian Wilson, Misa Ross Browne, Misa Alister Harlow, Misa Graeme Lindsay, Misa Keith Dixon, Misa Howard Wynyrd, Misa Johnathan Stephens, Tokotaha Ngāue RZ, Ongō Tama Ngāue TS mo Misa Peter Taylor. 'Oku kaunga pē e ngaahi faka'ilo 'o Misa Dixon ki he hia ne faka'ilo ki ai 'i he 2014. Na'e mālóló ha toko ua ki mu'a pea fakapapau'i e ngaahi tukuaki'i fekau'aki mo kinauá.

Natula 'o e ngaohikovia fakasekisuálé

Na'e lipooti mai ha ngaohikovia fakasekisuale matu'aki kehekehe, mei hono tuku atu e ngaahi pōpoaki fakasekisuale fakalieliá 'o a'u ki he tohotohó. Na'e lahi fau hono tohoaki'i fakalielia mo ngaohikovia e fānau akó 'e he kau tiuta Tiliuefí, kau pule fale mohé, kau faifekaú, kau faiakó, kau ngāue tokoni 'ofa sikautí, ngaahi kaungāme'a mo e maheni 'o e kau ngāué, mo e ngaahi kaungāme'a 'o hanau ngaahi kaungāme'a. Na'e hoko e tohoaki'i fakalieliá mo e ngaohikoviá lolotonga e ngaahi akonaki fakalotú, tokoni fakafeaulotó, ngaahi ako hivá, taimi 'ata'atā he ngaahi fale mohé, ako'i 'i loki akó, ngaahi 'ekitivitī makehe hangē ko e sikautí, kemí, ngaahi fefononga'aki fokotu'utu'u 'e he 'apiakó, ngaahi kemi ki tu'a 'a e Group Life Laboratry (GLL) mo e ngaahi 'ekitivitī manakó.⁹ Na'e tanumaki e tohoaki'i fakalieliá mo e ngaohikoviá 'e he ta'u motu'á, 'ikai matu'otu'a fe'ungá mo e tu'u laveangofua fakalukufua 'a e fānau ako ne lesisita he 'apiakó, 'a ia ko e tokolahi tahá ne nau faka'amua ha taha hangē ha'anau tamaí. Ko e lahi tahá, 'i he taimi ne mahino ai e ngaahi angafai 'o hono tohoaki'i fakalieliá, ko e tamasi'i ako na'e hoha'a ki aí, ne iku 'o ngaohikovia fakalielia ia kimui ange pe na'e fai ha feinga ke ngaohikovia ia. Na'e ako'i 'e hono tohoaki'i fakalieliá ha tamaiki ako 'e ni'ihi 'i he'enu matu'otu'a angé, ki he founga ke nau faka'aonga'i ai e tamaiki iiki angé ki ha ngaahi taumu'a fakasekisuale. Ko e tokolahi taha 'o e fānau ne tohoaki'i fakalielia mo ngaohikoviá ne nau 'i he ta'u 8 ki he 14.

Ngaahi Nunu'a 'o e ngaohikovia fakasekisuálé he kau ako tutukú

Ne fakatou hā vave mo hokohoko taimi lōloa e ngaahi nunu'a 'o e ngaohikoviá. Ne fa'a holo lahi 'aupito e tu'unga fakaakó pea fakafokifā; kamata ke nenu, loto-hoha'a, mohe viku, mo 'ikai lava mohe e fānau tangatá. Na'e kamata ke nau fakamāvahevahe mo loto-mafasia pea mo'ui matu'aki tailiili 'e faifai pea 'ilo 'e he tamaiki tangata kehé hono ngaohikovia kinautolú pea nau houtamaki ange kiate kinautolu. Ne kamata ke ifi tapaka mo ifi maliuana ha ni'ihi, faka'aonga'i e ngaahi naunau ngaohikovia kehé hangē ko e kuluú mo inu kava mālohi ta'efakalao ke mole atu e mamahí, pea iku ai ke ma'unimā kinautolu mei he ta'u 11 ki he lahi ange. Ne ma'unimā ha ni'ihi 'e he ponokālafí hili hono toutou faka'ali'ali ange ia 'e kinautolu ne nau fai e ngaohikoviá. Ki ha tokolahi, ne faka'au ke kovi ange honau 'ulungāngá, pea ki ha ni'ihi, 'i he 'ikai ke tui ha taha ki he'enu ngaahi lāungá, ne nau iku angakovi ai ke 'tulí' kinautolu.

⁹ Na'e kamata'i e ngaahi kemi GLL 'e Misa Browne pea fakalele ia 'e he kau ngāue ma'olunga ange 'a e 'apiakó. Ko e fānau ako ne pehē 'e he 'apiakó 'oku nau tu'u laveangofuá, ne tuku ha uike 'e taha ke nau kemi ai 'i Huiá, he Fakahihifo 'o 'Aokalaní, 'o nau fakahoko ai ha ngaahi 'ekitivitī fakakulupu pea poupu'u mo teke fakamālohi'i ai kinautolu ke nau fakamatala ki he'enu ngaahi palopalema fakataautahá, 'o kau ai honau ngaohikovia fakasekisuálé. Na'e kau 'i he ngaahi 'ekitivitī he kemí 'a e kau atu ha fānau ako 'e ni'ihi ki ha ngaahi fā'ofua mo e fotofota faka'ofu'ofu mo fakakulupu. Na'e tuku pē ki he tamasi'i akó ke ne fakakaukau'i pe te ne fakahā e ngaohikoviá 'i ha lāunga ke lipooti ki he 'apiakó mo e kau polisí. Na'e hoko e ngaahi kemi ko 'ení ko ha feitu'u ia ki hono tohoaki'i fakalielia e fānau akó, 'o fa'a toki ngaohikovia kimui ange, pea na'e fa'a maumau'i e tu'unga 'ikai fakahāhā holo e fakamatalá hili e foki ki he 'apiakó, 'o iku ai ki hono 'ilo'i e fānau ako ne nau fakamatala honau ngaohikoviá ke fakakina'i mo houtamaki ki ai e ni'ihi kehe he 'apiakó kotoa.

Na'e hulu fau mo kehekehe e ngaahi nunu'a 'o e ngaohikoviá. Hili 'enau mavahe mei he 'apiakó, ko e tokolahi taha 'o e fānau ako ne ngaohikoviá kuo matu'aki ma'ulalo ange 'enau tu'unga fakaakó he me'a ne nau malavá. Ko kinautolu ne lava 'o hoko atu ki ha ako mā'olunga angé, ko e tokolahi ne 'ikai lava ke fakakakato ia. Ne ngāue ha tokolahi 'i ha ngaahi ngāue'anga ne tu'unga ma'ulalo ange 'i he me'a ne nau mei malavá 'o nau iku hikihiki holo ai 'i ha ngaahi ngāue'anga ne 'ikai fiema'u ha ngaahi taukei ki ai. Ne 'i ai ha ni'ihi ne matu'aki 'ikai lava ke ngāue koe'uhi ko e 'ikai ke nau 'i ha tu'unga mo'uilelei faka'atamai ke nau lava 'o ngāue. Na'e faka'ilo ha ni'ihi ki ha ngaahi hia, ko e taimi 'e ni'ihi ko ha ola ia 'o e 'ikai lava ke ma'u ha'anau ngāue ma'u'anga mo'uí. Na'e tuku pilisone honau ni'ihi, pea nofo tukuhausia ha ni'ihi 'i ha taimi lōloa. 'Oku kei faingata'a'ia pē honau tokolahi tu'unga mei he'enau ta'emalava 'o ma'u ha pa'anga hū mai fe'ungá.

Ko e tokolahi, tautautefito kiate kinautolu kuo tohoaki'i fakalielia lahí, ne nau ongo'i puputu'u fekau'aki mo honau tu'unga fakaetangatá. Ko kinautolu ne ngaohikovia pea fale'i kinautolu mo poupou'i 'e he kau ngāué ke nau kau ki ha ngaahi vā fetu'utaki fakasekisuale mo e tamaiki tangata kehé, ne nau ongo'i halaia mo mā. Ko e tokolahi, ne nau fefa'uhi 'i honau ta'u 20 tupú mo e 30 tupú mo e ngaahi ma'unimaá. 'Oku 'i ai ha ni'ihi 'oku nau kei fefa'uhi pē mo ia. Ko e tokolahi ne tupu ai ha'anau puke faka'atamai. Ne matu'aki fakamavahe'i 'e ha ni'ihi kinautolu mei ha'anau toe fetu'utaki mo honau fāmilí, mo ha ngaahi kaungāme'a fuoloá pea mo honau kāingá mo e koló. Ko e tokolahi tahá ne nau fakamatala 'enau faingata'a'ia he falalá mo e feohi fafale fakasekisuale. Ne 'ikai lava ha ni'ihi ia 'o kamata'i, pea tokolahi ha ni'ihi ne 'ikai lava 'o tauhi honau ngaahi vā fafale mo honau ngaahi hoá. Na'e lipooti mai 'e ha tokolahi ne nau ongo'i 'e 'ikai ke nau lava 'o hoko ko ha mātu'a lelei ki he'enau fānaú. Ne maumau e ngaahi vā 'o ha tokolahi mo 'enau ngaahi fa'eé, 'a ia ne nau tukuaki'i ki hono 'ave kinautolu ki Tiliueff. Ne hoko e si'isi'i e falalá ke ne uesia e ngaahi feohi fakakaungāme'á mo e ngaahi vā 'i he ngāue'angá. Na'e 'ākilotoa e kau ako tutuku tokolahi 'i ha siakale 'o e ngaahi palopalema felālāve'i, pea 'ikai fa'a lava ke nau mavahe mei ai.

Ko e tokolahi taha 'o e hou'eiki tangata ne ngaohikovia pea nau femataaki mo e Kau Fakatotoló, 'oku nau 'i ha ngaahi tu'unga kehekehe 'o hono toe langa hake e ngaahi vaa'i ta'u 'o e moveteveté mo e maumau 'i he'enau mo'ui ko e kakai lalahí. 'Oku mau fakatokanga'i mo manumanu melie'ia 'i he'enau loto-to'a mo vilitakí. 'Oku mau fakatokanga'i foki e ngaahi fa'e, fāmilí lahi ange mo e kāinga 'o kinautolu kuo pekiá pea mo e le'o 'o kinautolu ne te'eki ke mau fanongo tonu mei aí.

Ngaohikovia fakatu'asino mafatukituki

Lahi 'o e ngaohikovia fakatu'asinó

'Oku faka'uhinga'i 'e he Kau Fakatotoló 'a e 'ngaohikovia fakatu'asino mafatukituki' ko ha ngaahi ngāue fakatu'asino na'a nau fakatupu ha nunu'a pe lavea fakatu'asino pe fakaeongo mafatukituki, hangē ko ha mamahi ne lōloa ange 'i ha ki'i momeniti fakataimi, ta'emanonga, mamahi, 'ohovale pe lotomamahi. Ko e ngaahi tūkunga 'o e ngaohikovia fakatu'asino mafatukituki na'e lipooti ki he Kau Fakatotoló 'oku 'oatu ia 'i he vahe 3-6.

'I he kau ako tutuku 'e toko 159 na'a nau 'omi e fakamatala ki he Kau Fakatotoló fekau'aki mo e ngaohikovia fakatu'asino 'i he 'apiako Tiliuefi, na'e lipooti ai 'e ha toko¹⁰ 134, na'e ngaohikovia fakatu'asino kinautolu 'o mafatukituki fau 'i ai. 'Oku 'i ai ha ongo fa'ahinga 'e ua 'o e ngaohikovia ne lipooti maí. Ko e 'uluakí ko e houtamakí, 'a ia ko e lahi tahá ne fakahoko ia 'e ha fānau ako lalahi ange, tupu lahi ange pe mālohi ange 'i ha ngaahi tafa'aki 'e ni'ihi. Ko e fa'ahinga 'e tahá ko hano tā e sino 'o e fānau akó 'e he kau tiuta fakafalé, kau pule falemohé, mo e kau faiakó. Ko e lahi taha 'o e fa'ahinga hono uá na'e kamata ia mei he tautea tā ne fu'u tōtu'a ange ia he ngaahi fakahinohino tautea 'o e taimi koiá.

Houtamakí

'I he puipuitu'a 'o e ngaahi makatu'unga fekau'akí, 'oku 'i ai ha konga fakatu'asino 'o e houtamakí.¹¹

Na'e fa'a hoko e houtamaki fakatu'asinó fakataha mo e ngaahi ngāue hangē ko hono teke, tuki, 'aka, mo hono tā 'o ha tamasi'i ako, tekelele 'o ha taha ako ki ha me'a, ki he holisí pe ki lalo he sitepú, pe ko hono fakamālohi'i ha tamasi'i ako ke ne fakahoko ha ngaahi ngāue fakamamahi mo fakamā. Na'e lipooti mai 'e ha ni'ihi e takataka'uli lahi mo e lavea, fasi e huí pea maumau e kaungaó ko ha nunu'a kovi 'o e houtamakí. Na'e fiema'u ke faito'o ha tokolahi 'i loto 'apiako pe 'i he falemahakí koe'uhi ko e ngaahi lavea ne hokó, pea na'e hokohoko atu e laveá ke ne uesia e fānau ako tutukú. 'Oku lava pē foki ke hokohoko atu e tō'onga houtamakí ki ha tamasi'i ako 'o laulau māhina pe lau ta'u.

Kuo mau aofangatuku ko e houtamakí, tautautefito ki hono hokohoko atú, na'á ne uesia tamaki lahi e tokotaha akó. 'I 'apiakó, ne iku ia ki he ngaahi ongo'i ilifia mo fakamāvahevahe fakasōsiale, ngaahi liliu 'i he 'ulungāngá mo e tō'ongá, pea holó mo e me'a ne ala a'usia he tu'unga fakaakó mo e kau atu ki he ngaahi 'ekitiviti he taimi 'ataá. Na'e lipooti mai 'e ha kau ako tutuku 'enau fakalavea'i pē kinautolú mo e ngaahi fakakaukau taonakita hili e houtamaki fu'u tōtu'á. Ne feinga, pea pekia ha ni'ihi 'i he taonakitá. Na'e lipooti mai foki ko e mo'ui mahamahaki 'i he matu'otu'a angé, ne tupu ia mei he ngaohikovia pe fakaloloma 'o e a'usia 'i he 'apiakó. 'I he mo'ui 'a e kakai lalahí, ne nau kei a'usia pē ha fakamamahi fakaeongo mo faka'atamai lahi 'o ne uesia tamaki ai 'enau tu'unga malava ke a'usia e me'a totonu te nau malava 'i he akó, ngāué mo e ngaahi vā fetu'utakí.

10 Na'e 'ikai fakamatala 'e he fānau ako kotoa pē e kanokato 'enau a'usia 'i Tiliuefi. Ne 'omi 'e ha fānau ako 'e ni'ihi ha fakamatala pē kau ki he ngaohikovia fakasekisualé.

11 Na'e faka'aonga'i 'e he Fakatotoló 'a e faka'uhinga 'a e Potungāue Akó ki he houtamakí, 'a ia 'oku pau ke 'i ai ha taumu'a fakahangatonu ke fakamamahi'i ha taha; ko hono faka'aonga'i hala 'o e mafai 'o makatu'unga 'i he lahi, ta'u motu'á, tu'unga fakaeangata pe fefiné, tu'unga fakasōsiale, tu'unga malava pe faingamālie faka-komipiutá; pea toutou fakahoko e 'ulungaanga tatau, 'o fakamamahi ki he taha ne taumu'a ki ai pea 'oku 'ikai ko ha konga angamaheni ia 'o e tupulakí.

Ko e tokolahi taha 'o kinautolu ne nau mātā tonu ki he houtamakí, na'e iku ia ki he ilifia, fakalongolongo mo ha holi mālohi mo'oni ke tukulolo pe 'ikai fakatokanga'i kinautolu 'e he kau houtamakí. Ko e kau houtamakí, ne iku ia ki ha ngaahi ongo 'ikai fakatupu mo'uilelei 'o e mālohí mo e fakaaaoá. Ki ha ni'ihi, na'á ne fakatupu 'e ia ha holi ke fakafepaki 'i he'enu matu'otu'a angé, 'aki 'enua toutou fakahoko e 'ulungāngá ki he tamaiki tangata iiki hifó. Na'á ne fakasi'isi'i 'enua ongo'i anga'ofa ki he ni'ihi kehé, pea 'i he'enua hoko ko e kakai lalahí, ne tokolahi ha ni'ihi na'a nau fa'a houtamakí ne nau nofo mo e halaiá mo e maá.

Na'e lipooti 'e ha tamaiki ako tokolahi ne 'ikai hanau hao'anga mei hono toutou ui 'aki kinautolu ha ngaahi hingoa fulikivanu mo fakamamahi, fakakina'i mo hono lumoluma'i lolotonga e 'ahó 'i 'apiako pea hokohoko atu 'i he fale mohé. Kuo hoko e houtamakí ko ha palopalema lahi 'i he 'apiakó 'o a'u mai ki he senituli ko 'ení. 'I he ngaahi ta'u 'e hongofulu tupu lahi, na'e kau e ngaahi me'a ne tupu mei ai 'ení ko e 'ikai tokolahi fe'unga e kau ngāue ki he ngaahi falemohé mo e fakafalala ki he fānau ako lalahi angé ke nau tauhi e māú.

Tautea taá ko ha ngaohikovia fakatu'asino mafatukituki

Kuo mau vakai'i hono faka'aonga'i 'o e tautea taá 'e he kau ngāué 'o maumau'i e laó,¹² ngaahi fakahinohino 'a e Poate Akó¹³ mo e ngaahi fakahinohino 'a e akó ne 'i ai he taimi koiá, 'i hono fakapapau'i ko e hā e tautea tā 'e ala pehē 'oku 'ikai kau ia 'i he 'mālohi fakapotopotó'.

Na'e faka'aonga'i 'e he 'apiakó e tautea taá ko e founa tefito ia ki hono pule'i mo mapule'i 'o e fānau akó, 'o kau ai e fanga ki'i palopalema íkí. Na'e faka'aonga'i 'e ha kau ngāue falemohe tokolahi e tautea taá 'o fu'u tōtu'a pea tupu ai e maumau lahi fakatu'asino mo faka'atamai 'o a'u pē ki he holoki hono faka'aonga'i 'i he 1980 tupú mo hono tapu'i 'i he 1990. Ne si'aki e ngaahi fakahinohino ki he tautea taá, pea 'i ha ngaahi tūkunga makehe si'i mei ai, ko e kau pule falemohe mo e kau tiuta ne nau faka'aonga'i hala e tautea taá, ne 'ikai ke nau ha'isia pe tali ui ki he'enua me'a na'e faí.

Na'e lipooti mai 'e ha kau ako tokolahi hano tautea tā kinautolu 'i ha fanga ki'i me'a maumau taimi hangē ko hano tuku e kilimí 'i ha polosi fulunifo pe ko hono tā 'o fu'u tōtu'a ki he mafohifohe e kili honau ālangá, umá, sinó mo e tu'á pea iku ai ki ha takataka'uli lahi mo ha lavea ne lau 'aho mo lau uike. Na'e lipooti 'e ha tokolahi hano tā kinautolu 'i ha ngaahi tūkunga ne tupu ai e lavea ki he 'ulú mo e nimá fakatou'osi, pea 'ilo 'e ha ni'ihi na'e hoko hono tā telefua'i kinautolú ko ha fakatōli'a fakasekisuale ki he kau ngāué.¹⁴ Na'e tā ha ni'ihi tupu mei he'enua fakahaa'i hono ngaohikovia fakasekisuale kinautolu 'e ha tokotaha ngāué.

Na'e matu'aki fakamanavahē ki he fānau ako iiki angé 'a e lalahi mo e hokohoko 'o e tautea taá. Na'e fakamamahi'i lahi 'e he tautea taá ha fānau ako, ako'i kinautolu ke nau faka'aonga'i e tā fakamamahí, pea toe holoki ai honau mālohi ke nau lava 'o ta'ofi e houtamakí mo e ngaohikovia fakasekisuale.

12 'Oku 'omi 'e he Kupu 68 'o e Lao ki he Ngaahi Hia 1893, na'e lava ke faka'aonga'i e fakamālohí 'e ha mātū'a, pe taha 'okú ne to'o e fatongia 'o ha mātū'a, 'o kau ai ha puleako, ke fakatonutonu ha tamasi'i ako 'okú ne tokanga'i, ka 'e pau ke fakapotopoto e mālohi 'oku faka'aonga'i ki he ngaahi tūkunga koiá. Na'e toe 'i he Kupu 59 'o e Lao ki he Ngaahi Hia 1961 'a e mafai tatau ko 'ení.

13 'Oku 'i ai ha ngaahi fakamatala fekau'aki 'i he lipótí ni ki ha ngaahi tu'utu'uni ne tuku atu 'e he Poate Ako Vāhenga 'Aokalaní he ko e feitu'u fakasiokāfai eni 'oku kaunga ki aí.

14 'Oku kau heni e tūkunga 'e ni'ihi ne fekau'i ai e fānau akó ke fakahū honau 'ulú he ngaahi vaha'a pamu tautau'anga taueli na'e vela pea nau piki ki he ngaahi ukamea velá lolotonga hono tā kinautolú, 'a ia ko e taimi na'a nau ngaue ai 'i hono tā kinautolú, na'e tau honau 'ulú he pamu tautau'anga taueli pea hili honau nima velá honau 'ulú.

Ngaahi me'a ne nau tanumaki e ngaohikoviá

Ko e 'i ai koia 'a e kau ngāue na'a nau ngaohikovia fakasekisuale e fānau ako Tiliuefí, ko e tu'u laveangofua 'a e fānau akó, ko e 'ikai fakaivia e mātu'á, ko e 'ātakai faingata'a mo fakamamahi 'o e 'apiakó mo e ngaahi tala tukufakaholó pea mo e ngaahi tōnounou 'i he tu'unga fakatakimu'a 'a e 'apiakó mo hono pule'i 'o e Poaté, na'a nau fakatupu e ngaahi tūkunga ke hoko ai mo hokohoko atu e ngaohikoviá.

Kau ngāue na'a nau fakahoko e ngaohikovií

Ko e kau ngāue na'a nau ngaohikovia fakasekisuale e fānau akó ne vahevahe kinautolu ki ha kulupu 'e ua. Ko e 'uluakí ko e kau tiutá, 'a ia ko ha kau talavou kei si'i, na'a nau tokanga'i e fānau akó 'i he ngaahi falemohé hili e akó pea 'i he ngaahi efiáfí. Ko e lahi taha 'o e kau tiutá ni ko e kau fakasio-faingamālie kākā pea na'a nau takitaha ngaohikovia ha tamasi'i ako 'e taha pe ua. Ko e kulupu hono uá ko e kau ngāue fuoloa 'i ha ngaahi lakanga ma'olunga mo falala'anga, 'a ia na'a nau fa'a toe hoko pē foki ko e kau ngāue 'i he falemohé. Na'a nau takitaha ngaohikovia ha fānau ako tokolahi.

Ne 'ilo 'e ha ni'ihi 'o e kau ngāue 'i he vaha'a ta'u ngāue 'a Parr, ha kau ngāue kehe na'a nau toe ngaohikovia foki e fānau akó pea ne nau fa'a fetokoni'aki he taimi 'e ni'ihi. Na'e ngaohikovia ha fānau ako 'e ni'ihi hili hano fakafe'iloaki mai 'e ha faiako faikovi hano kaungāme'a ki he kulupu sikautí 'a ia ne tokanga fakasekisuale ki he tamaiki tangatá. 'I hono 'apí, na'a nau faka'aonga'i lahi e faito'o konatapú, kava mālohí mo e ponokālafí pea fa'a ngaohikovia fakasekisuale ai kinautolu.

Tu'u Laveangofua 'a e fānau ako Tiliuefí mo e 'ikai fakaivia e mātu'á

Na'e hoko e ha'u ko ia 'a e fānau akó mei he ngaahi fāmili 'i he “ngaahi tūkunga masivesivá”¹⁵, pea nau fa'a omi foki mei he ngaahi fāmili na'e fakamamahi pea 'i ai e molé pea ko e tokolahi 'o kinautolu ne 'ikai ha taha ke hoko ko ha tamai, ne tupu ai 'enau tu'u laveangofua ki hono tohoaki'i fakalielia kinautolu 'e he kau ngāue tangatá. Na'e vā mama'o e ngāue mo e ngaahi mātu'á 'i he lahi taha 'o e vaha'a taimi ko eni ne fai hono toe vakai'í pea na'e 'ikai teitei fakafongā'i kinautolu 'i he Poaté. Ne tātaaitaha ke fakahā ange kiate kinautolu e ngaahi lāunga ki he houtamakí, ngaahi fiema'u fakaemo'ui leleí, ngaohikovia fakasekisuale pe ngaahi ngaohikovia fakatu'asino mafatukituki ne fakahoko 'e honau ngaahi fohá, 'o kau ai e taimi ne 'ilo 'e he 'apiakó kuo ngaohikovia honau ngaahi fohá. Ko e fatongia malu'i ko ia 'oku ma'u 'e he ngaahi mātu'á, ne meimei ke mole ia 'i he lahi taha 'o e vaha'a taimi ko eni ne fakahoko hono toe vakai'í.

15 Makatuunga'i he tohi tuku 'a Sēmisi Tiliuefí ki he lesisita 'o e fānau akó.

'Ātakai 'o e 'Apiakó

'Oku fakapapau'i mai 'e ha fakamatala fekumi ki muí ni 'i 'Aositelēlia ko e ngaahi 'apiako nofoma'u 'a e tamaiki tangatá, ko ha ngaahi 'ātakai tu'unga fakatu'utāmaki lahi ia ki he 'enau fānau akó.¹⁶

Makehe mei he 1990 tupú, na'e hā mei he 'ātakai 'o e 'apiako nofoma'u Tiliuefí 'a e ola 'o e fekumi ko iá pea na'e fakamatala'i ia ko ha feitu'u faingata'a mo ta'etokanga pea lahi ai e fakamamahi fakatu'asino mafatukitukí mo mafola ai e houtamakí. Na'e fakatu'utu'unga ia, fefeka mo tōtu'a e tauhi laó pea fakaaoao. Na'e 'omi 'e ha ni'ihi e hingoa 'o e kau ngāue na'e makehe mei heni, 'o nau ngaohi ai ha 'ātakai 'oku ki'i fietokoni angé. Ne si'isi'i ange honau ivi tākiekina 'i he 'apiakó 'iate kinautolu ne nau tauhi e tukufakaholo fakamamahi.

Na'e 'ikai fe'unga hono tokangaekina e ngaahi falemohé hili e akó pea 'i he ngaahi taimi efiáfí. Makehe mei ha ngaahi tūkunga kehe, na'e tali 'e he kau ngāue fale mohé ha tu'unga ta'efe'unga 'o e houtamakí mo e fakamamahi fakatu'asinó 'o a'u ki he lotolotonga 'o he 1980 tupú. Ne tuku ki ha fānau ako lalahi ta'etaukei, 'a ia ne nau 'osi a'usia e tautea kakahá ha ngaahi fatongia hangē ko e kau ngāué. 'I he malumalu 'o e tu'utu'uni 'a e 'apiakó, na'e lava 'a e fānau ako lalahí 'o faka'aonga'i e ngaahi tu'unga mafai mo fakahoko e ngaahi tautea ki he fānau ako ikí hangē pē ko e kakai lalahí kae 'oua kuo a'u ki he 2018. Na'e fa'a hoko hono fakamamahi'i 'e he fānau ako lalahí e fānau ako iiki angé ke fakatupu ai ha ilifia lahi kae 'ikai tā ha sīpinga 'o e tu'unga fakataki leleí. Na'e ako e fānau ako iiki angé ko 'enau matu'otu'a angé, te nau lava foki mo kinautolu 'o fakahoko e tauteá mo e fakailifia fakatu'asino mo faka'atamaí.

Na'e 'i ai ha tu'unga tailiili ki he nofo 'a e tangata mo e tangatá, tala tukufakaholo 'o e 'ulungaanga fakatangata mālohí, 'o tupu ai e manavahē 'i he fānau akó na'a faifai pea pehē 'oku nau kehe, fakaleití pe tokanga pē tangata ki he tangata. Ko e fa'ahinga fakakaukau ta'etokanga'i peheé, ne iku ai ki he hokohoko atu e lumoluma'í mo e houtamakí pea mo hono fakae'a kinautolu ki he fakatōli'a fakasekisuale 'a e tamaiki tangata kehé mo e kau ngāué kae 'oua ke a'u ki he faka'osinga 'o e 1990 tupú.

Ko kinautolu ne ngali vaivai ange mo kehé, na'a nau fa'a hoko ko e ngaahi tāketi pau. Ne ta'u 'e hongofulu tupu lahi foki e tukufakaholo laulanú 'o tukuhifo'i ai e fānau ako Maulí mo e ngaahi matakali 'ikai faka-'lulopé pea fa'a fakataumu'a kiate kinautolu e houtamakí.

Na'e toe fakaloloto foki mo fefeka hono fakamālohi'i 'o e tu'unga 'ulungaanga ke "'oua 'e ngutu matalatalá". Ko ha tamasi'i ako pē na'e lāunga, ne 'ikai tui ki ai pea fa'a tautea'i, 'o lāunga 'o fakatupu ai ha fakafe'ātungia ki hono fakahoko 'o e lāungá. Na'e lahi ange e tui ki he kau ngāué he fānau akó, 'o nau ongo'i ai 'oku nau vaivai. Na'e lava pē ke pule'i e fetu'utaki 'a e fānau akó mo honau ngaahi fāmilí pea lava ke 'i ai ha ngaahi vaha'a taimi lōloa ne 'ikai ke nau foki ai ki 'api, 'o fakamāvehahe'i kinautolu mei he tokoni 'a honau fāmilí.

16 P Parkinson mo J Cashmore, Ko Hono Vakai'i e Ngaahi Tafa'aki mo e Tu'unga Kehekehe 'o e Fakatu'utāmaki e Ngaohikovia Fakasekisuale 'i he Ngaahi Kautahá, Komisiona Pule ki he Tali 'a e Ngaahi Kautahá ki he Ngaohikovia Fakasekisuale 'o e Fānau, Kominiueli 'o 'Aositelēlia, 2017, peesi 25. Na'e fakahoko e fakatotolo 'a Parkinson mo Cashmore 'i he kole 'e he komisiona 'Aositelēliá ke fokotu'u ha founa ke fakafaikehekehe'i ai e fakafa'ahinga 'o e ngaahi kautahá fakatatau ki honau tu'unga fakatu'utāmaki ki hono ngaohikovia fakasekisuale e fānau.

Ne 'ikai ha ako ki he fānau akó fekau'aki mo e malu fakatu'asino mo fakafo'ituituí, pea ko e tu'unga ta'efe'unga 'o e tokoni fakafeaulotó 'iate ia peé, ne fa'a iku ia ki he maumau faka'atamai pe fakaeloto kae 'oua kuo a'u ki he faka'osinga 'o e 1990 tupú. Na'e holoki 'e he ngaahi me'á ni e loto-fakapapau mo hono fakamahu'inga'i-kitá 'i he fānau tangatá pea tupu ai ke nau tu'u laveangofua ange ki hono tohoaki'i fakalieliá pea si'i ange 'enau malava ke matatali e ngaohikoviá pe lāunga fekau'aki mo iá.

Na'e toutou fakahoko ange 'e Misa Parr, Dr Wilton mo Misa MacLean ki he Poaté, 'a e ngaahi faingata'a 'e ala hoko ki he fānau akó koe'uhi ko e ta'efe'unga hono tokanga'i 'o e ngaahi falemohé pea 'e lava ke fakasi'isi'i e ngaahi palopalema ne hokó, tautautefito ki he houtamaki mafatukitukí, 'i hano toe fakatokolahi 'o e kau ngāué. Neongo iá, ne faka'atā e tūkungá ke hokohoko atu 'o 'ikai fai ha ngāue ki ai he ngaahi ta'u ngāue 'o Parr, fakalelei'i ha me'a 'e ni'ihi he ngaahi ta'u 'o Wilton, pea toe fakafoki mai pē ki he 'asenita 'a e Poaté ko ha palopalema lahi 'i he malumalu 'o Misa MacLean.

Ngaahi tō nounou 'i he takimu'a mo e pule'i 'o e 'apiakó

'Ikai ha tali ki he ngaahi lāungá mo e hoha'á

Na'e 'ikai lāunga ha fānau ako tokolahi fekau'aki mo e ngaohikovia fakasekisuálé. Ne kau 'i he ngaahi 'uhingá e mā mo e puputu'u, ngaahi fakamanamana ke longo pē, tautea'í, ko e tukufakaholo 'o e 'ikai fai ha ngutu matalatalá, 'ikai 'ilo'i e founga pe feitu'u ke fai ki ai e lāungá, ongo'i 'oku fakavaivai'i kinautolú, mo e 'ātakai fakamamahi 'o e 'apiakó. Ko e ngaahi me'a tatau pē ne iku ai ki he tokosi'i ange e fānau ako ne lāunga fekau'aki mo e fakamamahi fakatu'asino mafatukitukí.

Ka neongo iá, 'i he ngaahi ta'u ngāue kotoa pē, ne 'i ai e ngaahi lāunga 'o e ngaohikovia fakasekisuálé ki he kau ngāue fakafaito'ó, fānau ako matu'otu'a angé, kau pule fale mohé, kau faifekau, kau faiakó, kau taki mā'olunga angé mo e kau puleakó. Na'e fa'a fakahoko eni 'e he fānau ne ngaohikoviá, fānau ako ne nau 'ilo'i e ngaohikoviá, pe ngaahi fa'eé. 'Oku fakaiiki atu 'i he vahe 3 ki he 6 hono vakai'i faka'auliliki 'o e tali ki he lāunga takitaha na'e fakahokó. Ko e lahi taha 'o e ngaahi lāungá ne tukunoa'i 'o 'ikai fai ha fakatotolo ki ai pea 'ikai lipooti ia ki he Poaté.

Na'e fa'a ui e fānau ako 'i he ngaahi ta'u ngāue 'o Connolly mo Parr ko e kau loi fa'ufa'u, fakatupu kē, fie fakatokanga'i pea tukuaki'i kinautolu ki hono maumau'i e ngeia 'o e tokotaha ngāue ne nau lāungá. Na'e fa'a tautea'i lahi kinautolu, 'o lahi tahá ko hono tautea tā. 'Oku 'i ai e fakamo'oni ki he si'isi'i fau 'o e tu'utu'uni fakatonutonu ne fai 'i he ngaahi tūkunga 'e ni'ihi. Ne 'ikai fai ha ngaahi fakatotolo ke fakapapau'i ai e lahi 'o e palopalemá.

Na'e lahi ha ngaahi lāunga 'i he ta'u ngāue 'o Wilton ne tukunoa'i pe fakasi'isi'i, pea 'ikai fakatotolo'i. Na'e talaange ki he fānau akó ne nau fa'ufa'u pē pea ko e ngaahi fa'ē ne nau lipooti 'enau ngaahi hoha'á, ne talaange 'oku lahi ange 'enau fakamamafa'i iá 'i he me'a na'e hokó. Ko e fānau ako ne nau lāunga ki he faifekau 'i he taimi 'o MacLean, ne talaange ko e 'ulungaanga angamaheni pē ia, 'o a'u ki he taimi ne nau lipooti ai e ngaahi tō'onga fakasekisuale mo e fānau ako kehé, ne 'ikai ke nau loto ki aí. Ne lahi ha ngaahi hu'uhu'u, mo hono fakahaa'i 'o e hoha'a pe ta'efiemālie fekau'aki mo e faifekau he taimi 'o MacLean ka na'e 'ikai fai ha ngāue ki ai ko e tatali ki ha 'lāunga mo'oní' 'o fakatatau ki he fale'i 'a e loea 'a e Poaté.

'Ikai fai ha fakatotolo

Na'e ma'u 'e he 'apiakó ha ngaahi lāunga he vaha'a 'o e 1971 mo e 2006 fekau'aki mo e kau ngāue tutuku takitaha ne tukuaki'i pe fakahalaia'i ko 'ení: Leonard Cave, Johnathan Stephens, Keith Dixon, Rex McIntosh, Peter Taylor, Howard Wynyard, tokotaha ngāue ko RZ, Ian Wilson, mo Ross Browne. Ne toe ma'u foki ha ngaahi lāunga fekau'aki mo e tokotaha ngāue tokoni 'ofa he Sikauti Tiliuefí, ko Richard Galloway ne kau he tukuaki'í

Kapau ne fai ha lāunga ki he Poaté, na'a nau tokanga'i e me'a ko iá 'o hangē pē ha feta'emahino'aki 'i he ngāue'angá. Ko e kau ngāue na'a nau fakahoko e pangó, ne 'oange mo tali hanau faingamālie ke fakafisi he taimi pē koiá, pea taimi 'e ni'ihí ne 'oange mo ha tokoni fakapa'anga. Na'e 'ikai fakahoko ange ki he kāinga felāve'i mo e 'apiakó kae pehē ki he fānau akó 'a e mo'oni fekau'aki mo e ngaahi 'uhinga ki he mavahe fakafokifā 'a e kau ngāue koiá. Neongo hono 'osi ma'u ha lāunga falala'anga fekau'aki mo Ian Wilson pea mo hono 'ilo'i kuo 'osi fakahoko ia ki he kau polisi', ne lau māhina e 'ikai fai ha me'a ke malu'i e fānau ako na'á ne tokanga'í kae 'oua kuó ne fakafisi.

'I he ngaahi taimi ne fakahaa'i 'i he angafai 'a e fānau akó ha ngaahi palopalemá, na'e fili e 'apiakó ke nau vakai ki ai ko ha palopalema fakae'ulungaanga, pea tala leva 'oku 'ikai taau e tamasi'i akó ke 'i Tiliuefi pea fokotu'utu'u leva ke ne mavahe mei he 'apiakó 'o fakafou 'i hano to'o 'ene sikolasipí pe ko hano kole ki he ngaahi mātu'á ke hiki honau fohá. Na'e 'ikai hā mai 'oku 'i ai hano fakatokanga'i 'e taha 'e he 'apiakó 'a e uesia mo e maumau 'e ala hoko 'i he ngaohikovia ko iá, 'e ala hā mai ia 'i ha 'ulungaanga pe tu'unga fakaako, 'o a'u pē ki he taimi ne nau 'ilo ai ko e tamasi'i akó na'e ngaohikoviá.

'I he 'ikai ke nau fakatokanga'i e tu'unga hōloa 'o e 'ulungaanga 'o e tamasi'i akó mo 'ene felāve'i mo hano ngaohikovia fakasekisuale iá, ne mole ai e faingamālie 'o e 'apiakó ke nau fai ha me'a ki he palopalemá. 'I he'enau tuku ki tu'a e fānau akó, na'á ne 'ai ai ke longo pē e fānau ako kehé pea nau malu'i e tokotaha 'okú ne fai e ngaohikovi'í.

Hili e mavahe 'a e kau ngāue mei he 'apiakó, ne kei hokohoko atu pē e ngaahi lāunga fekau'aki mo e ngaohikovia taimi lōloá, ka ne 'ikai toe fai ha fakatotolo ki ai pe ko hano tokangaekina e kau ako tutuku ne kaunga ki aí.

'Ikai ke lipooti ki he kau polisí pe ma'umafai 'i he akó

Na'e 'ikai ke lipooti 'e he Poaté e kau ngāué ki he kau polisí, pea 'ikai ha ngaahi lipooti fekau'aki mo ha kau faiako ta'etaau ki he Va'a Akó, pe 'i he malumalu 'o e kupu'i lao ki he lipooti tau'atāina ne tuku mai 'e he Lao ki he Liliu 'a e Akó 1997, neongo na'e 'ilo'i 'e he 'apiakó pea nau ma'u e ngaahi lisi 'o e kau faiako ta'etaau ne 'i he Va'a, kae 'oua kuo a'u ki he 1994.¹⁷ Na'e to'o e lesisita 'a e kau faiakó mei he kamata'anga 'o e senituli 20 he ko hono ngaohikovia fakasekisuale e fānau akó pe ko hano ngaohikovia fakasekisuale 'e ha taha lahi ha ki'i leka, na'e hoko ia ko e hia.¹⁸ Na'e ala hoko hono lipooti e kau faiako ne nau fakahoko e ngaohikovi'i ki he ongo ma'umafai ko 'eni, ke 'uhinga ia 'e si'i ange e loto-fakapapau 'a e kau ngāue kehé ke hokohoko atu hono ngaohikovia e ni'ihi kehé ta'e 'i ai hano nunu'á.¹⁹ Na'e tuku atu 'e Dr Wilton ha ngaahi fakamatala fakaongoongolelei 'o ha kau ngāue 'e toko fā na'a nau fakafisi hili e ngaahi lāunga fekau'aki mo e ngaohikovia fakasekisualé. Ne faka'atā 'e he ngaahi tohi ni ha ni'ihi ke hokohoko atu 'enau faiako he ngaahi 'apiako kehé pea 'ai mo e kau ngāue kehe ne nau fakahoko e ngaohikovi'i ke nau loto lahi ange. Na'e fakatu'utāmaki eni ki he fānau ako kehé.

Neongo ne 'ikai lipooti 'e he Poaté 'a e kau ngāué, ka na'e 'ilo'i 'e he Poaté kuo lipooti 'e Misa Parr e fānau akó ki he kau polisí, 'o fakahoko ange hono fatongia totonu ke fai iá.

Lolotonga hono faka'ilo 'o Misa Taylor he 1994 mo e 2000, na'e fakangatangata pē tokoni ne 'oatu ki he Kau Polisí. Na'e 'ikai talaange ki he Kau Polisí na'e kei faingamālie pē 'a e kau mēmipa 'o e Poaté mo e kau ngāue tutuku na'a nau 'ilo'i e ngaahi tūkunga 'o 'ene mavahé ke faka'eke'eke, pea kei tauhi pē 'a e ngaahi fakamatala felāve'i he ngaahi lekooti fakafaito'ó. Ko e me'a pē ne tokanga ki ai e Poaté ko hono fakapapau'i 'oku 'ikai 'ilo'i e hingoa 'o e tokotaha ngāué mo e 'apiakó.

'Ikai fokotu'u ha ngaahi tu'utu'uni pe founga ngāue ke tali e ngaahi lāunga 'o e ngaohikoviá

Lolotonga e vaha'a taimi ko eni ne fai hono vakai'i faka'auliliki e tali 'a e 'apiakó ki he ngaahi lāunga 'o e ngaohikovia fakasekisualé, na'e matu'aki ta'efe'unga 'aupito ia ki he me'a 'e 'amanaki atu ki ai 'i ha 'ātakai fakaako. Na'e 'ilo'i 'e he Poaté talu mei he taimi 'o Wilton, 'a hono ngaohikovia fakasekisuale 'o e fānau akó koe'uhi ko e ngaahi lāungá mo hono tuku ki tu'a e kau ngāué. Ka neongo iá, na'e toutou tukunoa'i pe 'ikai fai ha me'a ki he ngaahi lāunga mei he mātu'á pe fānau akó, mo fokotu'u ha polokalama ki hono toutou fakahoko ange e ngaahi lāunga mafatukituki ki he Poaté 'e he kau ngāue 'a e 'apiakó.

17 Na'e fakafe'iloaki 'e he Lao Fakatonutonu ki he Akó 1996 ha kupu fo'ou 'o faka'atā ke fakahoko 'i ha'anau loto ki ai, ki he Poate ki hono Lesisita e Faiakó, ha fa'hinga 'ulungaanga pē pe ngāue 'a ha taha ngāue tutuku 'e ala felāve'i mo e ola e ngāue mo e ngaahi fatongia 'o e Poate Failesisitá.

18 Na'e tali 'e he Poaté e fokotu'u 'a Misa Parr ke fetu'utaki ki he Va'a Akó ki he'enau lisi 'o e kau faiako 'oku 'ikai totonu ke fakangāue'i, ka na'e 'ikai lipooti 'enau kau ngāue maumau laó, 'o a'u pē ki he taimi ne 'ilo ai 'e Tiliuefi kuo fakangāue'i kinautolu 'i ha 'apiako kehé.

19 Lisi 'o e ngaahi tohi fakamo'oni ako 'a e kau faiakó ne kaniseli 'i he 1880–1922 'e he Va'a Akó, mo e fakamatala fakahokohoko 'o e ngaahi faile 'a e ni'ihi fakafo'ituitui ne kaniseli 'enau lesisitá he 1951–1982.

Na'e 'oatu 'e he Va'a Akó 'i he 1984 mo e 1989 ha ngaahi fakahinohino pau ki he ngaahi 'apiakó fekau'aki mo e ngaohikovia fakasekisuale mo e founa ngāue ki aí. Na'e tala ki he ngaahi 'apiakó ke nau lipooti e ngaohikoviá ki he kau polisí pe Ngaahi Tokoni ki he Fānaú, To'utupú mo e Fāmilí pea ke 'oatu ha ngaahi tokoni fakafeauloto ma'ae fānau ako ne ngaohikoviá. 'I he 1989, na'e fakahinohino foki e ngaahi 'apiakó ko ha kongā ia 'o e tu'utu'uni 'a e 'apiakó, ke 'i ai ha ngaahi founa ngāue ki hono feau e ngaahi hu'uhu'u ki hono ngaohikovia fakasekisuale 'o e fānau akó, kae pehē ki ha tu'utu'uni pau ki he 'ulungaanga 'oku fiema'u mei he kau ngāué. Na'e 'ikai ko ha me'a pau ia ki Tiliuefi ke muimui ki he fakahinohino ko 'ení, koe'uhí he ko ha 'apiako fakatautaha ia. Neongo iá, ka na'e 'i ai hono fatongia ke fakapapau'i 'oku nau tauhi e ngaahi tu'unga malu tatau ma'ae fānau akó 'o hangē koia ne fai 'i he ngaahi 'apiako kehe 'i Nu'u Silá.

Hili e fuofua tuku pilīsona 'o Taylor he 1994 'i ha'ane fakahoko ha hia ki ha tokotaha ako tutuku Tiliuefi, na'e ma'u ai 'e he Poaté ha fale'i mei he'enau loeá ke nau fa'u ha ngaahi founa ngāue ki hono ngāue'i mo lekooti e ngaahi lāunga fekau'aki mo e ngaohikovia fakasekisuale pea 'oku totonu ke fai ha ngāue ke fakapapau'i pe 'oku toe 'i ai mo ha ni'ihi kehe ne uesia kae 'ikai 'ilo'i. Na'e toe fekumi foki e 'apiakó, pea nau ma'u ha fakamatala mei he Kautaha Sikautí ki he ngaahi founa kuo nau fokotu'u ke ngāue ki he ngaohikoviá. Na'e fai pē e vakai ki he fale'i ko 'ení ka na'e 'ikai fakahoko ia 'e he Poaté.

Na'e 'ikai kau 'i he tohi fakahinohino ki he kau faiako Tiliuefi, ne paaki 'i he ta'u ko iá, ha fakahinohino ki he kau faiakó fekau'aki mo e ngaohikovia fakasekisuale, ngaahi founa ngāue ki hono feau 'o ha hu'uhu'u ki ha palopalema pehē, pe ko ha fakahinohino ki ha fale'i fakafeauloto ki he fānau ako kuo ngaohikoviá.

'I he vaha'a 'o e 1994 mo e 1996, na'e ma'u ai 'e he 'apiakó ha ngaahi lāunga, pe ne nau 'ilo'i ha ngaahi lāunga mei tu'a, fekau'aki mo e ngaohikovia fakasekisuale 'a ia ne fakahoko 'e Misa Taylor, Misa McIntosh, Tokotaha Ngāue RZ, Misa Harlow mo Misa Wilson. 'I he 1996, hili ha toe vakai ki ai mo ha maama lahi ange, ne 'ilo'i ai 'e ha kau taki ma'olunga ange 'o e 'apiakó mo e Poaté ne 'ikai ke nau ngāue pē mo ha ngaahi palopalema māvahevahe fakafo'ituitui. Ne nau 'ilo'i hono ngaohikovia fakasekisuale 'o ha fānau ako tokolahi (pea hangehangē ka tokolahi ange aí) 'e ha kau ngāue 'e toko ono pe lahi ange, ko e ni'ihi 'o kinautolu ne nau toki mavahe atu pē kimuí ni mei he 'apiakó.²⁰ Neongo 'ení, na'e 'ikai ke nau fakahoko ha ngāue ki he fale'i fakalao 'anautolu peé, ke fa'u mo fakahoko ha tu'utu'uni ki he ngaahi lāungá.

Na'e 'ikai fa'u e fuofua tu'utu'uni ki he lāungá kae 'oua kuo a'u ki he ta'u 2000. Na'e fakakongokonga lalahi pē, pea 'oku 'ikai mahino mai pe na'e fakahoko totonu ia he taimi ko iá. 'I he 2006, na'e faka'aonga'i ai 'e he 'apiakó e fuofua founa ngāue totonu ki he ngaahi lāunga 'a e fānau akó 'a ia 'oku hā 'i ha saati fakatātā na'e fakahingoa ko e "Founa ki hono tali 'o ha lāunga". Na'e 'ikai ko ha tu'utu'uni ia; ka na'e fokotu'u ai e ngaahi sitepu ke muimui'i 'e ha tokotaha ako ki mu'a peá ne toki fakahoko ha lāunga. 'Oku hā mahino mai na'e fa'u e saati fakatātaá ke ne tali ha lāunga 'o ha fa'ahinga natula pē pea na'e 'ikai ke ne 'oatu ha fakamatala fekau'aki mo e ngaahi sitepu 'e muimui'i 'e he 'apiakó ke fai ai ha ngāue ki he lāunga ko iá.

20 Misa Taylor, Misa McIntosh, Misa Cave, Tokotaha Ngāue RZ, Misa Harlow mo Misa Wilson. Na'e 'ilo foki 'e he kau taki 'o e 'apiakó fekau'aki mo Misa Wynyard.

'Ikai mahino ki he Poaté hono fakalele 'o e apiakó

Ko ha tōnounou lahi 'a e Poaté 'a e tāfataha pē 'ene tokangá ki he ngaahi fatongia fakapa'anga 'o e talāsítí kae 'ikai ki hono pule'i 'o ha 'apiako lautohi mo ha ako ma'olunga. Na'e meimei filii ma'u pē ha kau mēmipa 'o e Poaté koe'uhí ko 'enau ngaahi taukei faka-pisinisi mo fakapa'angá, 'o ne ofe'i ai e ngaahi faitu'utu'uní ke fakamu'omu'a e ngeia 'o e 'apiakó 'i he malu 'a e fānau akó. Na'e 'ikai ha mataotao fakaako pe ngaahi tafa'aki felāve'i mo e pule'i 'o e 'apiakó, kae pehē foki ki he kau mai 'a e ngaahi mātu'á. Na'e fakamatala 'e ha puleako kei mo'ui 'e taha e 'a e 'ikai ola lelei 'ene ngaahi feinga ke kau lahi ange e poaté ki hono fakalele 'o e 'apiakó mo e tu'unga mo'ui 'a e fānau akó, pea feinga ha kau puleako 'e toko tolu 'i ha ngaahi ta'u 'e hongofulu tupu lahi ke hiki hake ke potupotu tatau ange e tokolahi 'o e kau ngāué fakatatau ki he fānau akó ke poupou'i ai e malu 'a e fānau akó.

'Ikai lava e Poaté 'o fakapapau'i hono tokanga'i fakalukufua e ola 'o e ngāue 'a e 'apiakó

Na'e 'ikai mahino ki he Poaté e ngaahi 'uhinga 'o e tu'unga fakalao 'o e 'apiakó, 'a ia 'i he'ene hoko ko e 'apiako fakataautahá, na'e to'o ma'ama'a pē hono ngaahi tu'utu'uní. Ko hono toe vakai'i lolotonga 'o e ngaahi 'apiako fakataautahá 'e he 'Ōfisi Vakai'i e Akó (OVA), 'oku fakatamulu pea fa'u pē ia 'e he kau pule 'o e 'apiakó. Ko e tokolahi taha 'o e kau mēmipa 'o e Poate lolotongá mo e kuohilí, na'e 'ikai ke nau lave'i he'ikai lava ke nau fakafalala ki he ngaahi vakai'i ko 'ení ke nau ma'u ai ha fiemālie 'oku lele lelei pē e 'apiakó pea malu e fānau akó.

Na'e 'ikai 'oatu 'e he Poaté ha toe founa 'e taha mo ha ngaahi 'ātita ki he Va'a Akó pea kimui ange ki he OVA, ke fakapapau'i 'oku hokohoko atu hono tokanga'i e ola 'o e ngāue 'a e 'apiakó, 'o kau ai hono kau takí, 'a ia ne mei iku ai ki hano 'ilo e ngaahi matāmama lahi 'i he founa malu'i 'o e fānau akó. Ko e tātaaitaha hono toe vakai'i kimui ange 'i he vaha'a 'o e 1950 mo e 2019, na'e ta'efe'unga ia ke 'ilo ai e ngaahi fakatu'utāmakí, pea na'e fakafalala pē e Poaté ki he ngaahi lipooti 'a e kau puleakó, 'o 'ikai ai ke nau fakatokanga'i 'oku 'ikai hano fatongia fakapalofesinale ke fakahoko e tokanga'i fakalukufuá.

'Ikai 'oatu 'e he Poaté ha kau ngāue, tokoni fakafaito'o, pe ni'ihī fe'unga ke tokanga'i e kau ngāué

'E ala pau ke hoko e ngaohikovia fakasekisuale mo e houtamaki fu'u tōtu'á koe'uhí he na'e matu'aki tokosi'i e kau ngāue 'i he ngaahi falemohé ne nau mei tokanga'i mo 'ilo'i e 'ulungaanga 'o honau ngaahi kaungā-ngāué. Ne 'ikai foki ma'u 'e he 'apiakó ha tokoni fakafaito'o fe'unga pe tokanga'i e taha ngāue 'okú ne fakahoko e ngaohikovi'í. Ko hono olá ko hono fakangāue'i ta'e'ilo 'e he 'apiakó pea nau toe tauhi e kau ngāue ne nau fakahoko e ngaohikoviá. Ne laka hake 'i ha ta'u fakakātoa 'e meimei 30 'a hono tuku ta'etokanga'i e ongo faifeakáú pea na ngaohikovia fakasekisuale ai ha fānau ako tokolahi.

Neongo na'e kongokonga lalahi pē e tu'utu'uní, ka ne 'ilo 'e he kau ngāue mei he taimi 'o Conolly 'o faai mai ai, na'e 'ikai fiema'u ke nau nofo toko taha mo ha tamasi'i ako 'i ha fa'ahinga taimi pē. Ka na'e 'ikai tokanga'i eni, pea 'ikai fakatokanga'i e fe'alu'aki 'a e kau ngāué, pea fa'a 'ave 'e he kau ngāué ha fānau ako ki tu'a pea si'isi'i pē hono tokanga'i kinautolú.

'I he ngaahi ta'u ngāue 'o Conolly, Parr mo Wilton na'e 'ikai tali ai 'e he kau taki 'o e 'apiakó ha fa'ahinga fakamatala pē pe lāunga ne tuku atu fekau'aki mo e kau ngāué, 'o nau fakahaa'i ai 'oku laka ange hono mateaki'i kinautolú 'i hono malu'i e fānau akó.

'I kai fakapapau'i 'oku ako'i mo fakatupulaki fakapalofesinale e kau ngāué

Na'e 'ikai 'oatu 'e he Poaté mo e kau taki 'o e 'apiakó ha ngaahi ako pe fakalalakaka fakapalofesinale ke ako'i e kau ngāué 'i he ngaahi palopalema 'o hono ngaohikovia fakasekisuale e fānau mo e ngaahi founa ngāue ki he ngaahi lāungá. Koia ai, na'e fakangatangata pē e 'ilo 'a e kau ngāué ki he natula mo e lahi 'o hono ngaohikovia fakasekisuale 'o e fānau. Na'e 'ikai ha fakahinohino totonu ma'anautolu ki he founa ke 'ilo'i ai e ngaahi faka'ilonga 'o ha ngaohikovia, ko e fiema'u ke 'i ai ha ngaahi tu'utu'uni fe'ungá, pea mo e founa ke fakatotolo'i mo tokoni'i e fānau ako ne nau foua e ngaohikoviá. Na'e 'ikai ha fakahinohino 'o e me'a ke fai ki he kau ngāué kapau 'e lāunga atu ha tamasi'i ako kiate kinautolu fekau'aki mo hano ngaohikovia fakasekisuale ia 'e ha tokotaha kehe.

'I kai 'ilo'i e matavaivai 'i he sīpinga 'o 'enau sikolasipí

Na'e 'ikai fakatokanga'i 'e he Poaté e ngaahi matavaivai 'o 'enau 'sīpinga sikolasipí, 'a ia ne faka'atā ai ha sikolasipi ke to'o ta'e'uhinga, 'o faka'aonga'i ia ke tuli e fānau akó kae 'ikai fou 'i ha founa totonu pea fakalotosi'i ai kinautolu ke 'oua te nau lāunga pe ko 'enau mātu'á. Na'e 'ikai fenāpasi e tu'utu'uni ngāue ko 'ení mo e tu'unga feliliu'aki 'o e ngaahi fakahinohino faka'apiako 'a e pule'angá 'a ia ne hā ai 'e ala fakahoko 'e he fānau akó ha ngāue koe'uhi ko e ngaohikoviá. Na'e 'kātaki'i pē 'e he fānau akó neongo e ngaohikoviá, kae 'oua te nau hoko ko ha fakakavenga fakapa'anga ki he'enau ngaahi mātu'á.

Fakamatala fakanounó

'Oku hu'u taha e ngaahi meá ni kotoa ki he aofangatuku na'e hokohoko mai e 'ikai malava 'a e Poaté 'i ha ngaahi ta'u lahi 'o faka'ehi'ehi mei he ngaohikovia fakatu'asino mo fakasekisuale mafatukitukí mo e houtamakí 'i he fānau ako Tiliuefí. Na'e 'ikai ke nau fakatotolo'i totonu pe fai ha me'a 'e taha ki he ngaahi lāungá, 'ikai ke nau tokoni'i e fānau ako ne nau lipooti e ngaohikoviá pe toe fakatotolo ki ha fānau ako lahi ange ne uesia, 'ikai ke nau lipooti e kau faiako ne fai e ngaohikovi'í ki he kau polisí, pea mo e Va'a Akó, 'o tuku ai e fānau ako 'i he ngaahi 'apiako kehé 'i ha tu'unga fakatu'utāmaki, pea 'ikai ke nau fokotu'u mo tokanga'i ha ngaahi tu'utu'uni ngāue ke fakapapau'i 'oku hao e fānau akó mei hono ngaohikoviá pea mo e ilifíá mo nau lava 'o faka'aonga'i kakato e akó mo e ngaahi faingamālie ne palōmesi ma'anautolu 'i he tohi tuku 'a Sēmisi Tiliuefí. Na'e vahe atu 'e he Poaté e fatongia lahi taha 'o hono fakalele 'o e 'apiakó ki he kau puleakó mo e kau ngāue ma'olunga angé, 'ikai ke nau fakahinohino mo tokanga'i fakalukufua kinautolu, 'ikai ke nau fakatokanga'i e ngaahi faka'ilonga mo e ngaahi lāunga ki he ngaohikoviá na'e toutou 'ohaké mo fakapapau'i 'oku nau tā ha sīpinga ma'anautolu 'o hono pule'i lelei taha 'o e 'apiakó 'aki hono faka'aonga'i e ngaahi 'ilo mo e fale'i lolotongá.

Tiliuefi he 'aho ní

Na'e kamata ngāue 'a Misa Reddiex ko ha puleako 'i 'Epeleli 'o e 2019. Na'e fakamamafa'i 'e he'ene pōpoaki ki he kau ngāué, ngaahi mātu'á mo e fānau akó 'a e ngaahi tu'unga 'ulungaanga 'ata ki tu'a mo faitotonu 'o e 'apiakó.

Hili ha fakahoko 'e ha kau ako tutuku ha ngaahi lāunga 'o e ngaohikovia fakasekisuale ki he Siasi Faka-'Ingilaní pea nau 'oatu ia ki he 'apiakó 'i he 2019, na'e fale'i ai 'e he 'apiakó e kau polisí pea nau kamata ai ha fakatotolo lahi. Na'e fokotu'u 'e he 'apiakó ha Tokoni Fakafanongo ke tokonaki mo totongi ha ngaahi fale'i fakafeauloto 'e ha toketā faka'atamai ki ha tokotaha ako tutuku pē pea na'e fakataha e sea 'o e Poaté mo e puleakó mo ha kau ako tutuku 'i ha'anau kole, 'o fanongo ki he 'enua ngaahi fakamatala 'o hono ngaohikovia kinautolu he kuohilí peá na kole fakamolemole ai.

Na'e kamata 'e he 'apiakó ha ngāue lahi ke ma'u e fakamafai ko ha 'apiako Fakapotopoto ki he Fānaú (Child Wise),²¹ 'o tupu ai ha fu'u liliu lahi 'i he taufatungamotu'a 'o e 'apiakó.

Na'e kau 'i he fakamafai'i ko 'ení ha'anau kau atu ki hano vakai'i faka'auliliki e tu'unga 'a e fānaú. Na'e kau 'i he founga ngāue ko 'ení hono toe vakai'i e ngaahi tatau fakapepa, faka'eke'eke e kau takí, mo e fānau akó, fāmilí mo e kāingá, pea mo e kau atu ki ai 'a e kau ngāué. Na'e ma'u e fakamafai'i ko 'ení 'i Sepitema 'o e 2022.

21 Ko e Child Wise (Fakapotopoto ki he Fānaú) ko ha kautaha ia 'i 'Aositelēlia 'oku nau ngāue mo e pule'angá, ngaahi kautaha ta'efakapule'angá mo e ngaahi kautaha pisinisí 'i 'Ēsia Pasifiki ke langa hake ha ngaahi 'atakai mo e taufatungamotu'a 'oku malu ki he fānaú.

'Oku fakapapau'i 'e he fakamafai'i ko 'ení ko Tiliuefi, ko ha 'apiako ia 'oku:

- fakaloloto ai e malu 'a e fānaú 'i he takimu'a, pule'i, mo e taufatungamotu'a 'o hono fokotu'utu'ú;
- 'ilo'i 'e he fānaú mo e to'utupu kei talavoú 'enau ngaahi totonú, kau atu ki he ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo kinautolú, pea 'oku tokangaekina fakamaatoato kinautolu;
- 'ilo ki ai e ngaahi fāmilí mo e kāingá pea nau kau atu ki he tu'unga malu mo e lelei 'o 'enau fānaú;
- poupou'i mo faka'apa'apa'i e potupotu tataú mo e ngaahi fiema'u kehekehé 'i he tu'utu'uni ngāué mo hono fakahokó;
- taau mo fe'unga e kakai 'oku nau ngāue mo e to'utupu kei talavoú pea 'oku poupou'i kinautolu ke a'usia e tu'unga malu 'a e fānaú;
- 'i ai ha ngaahi founa ngāue ki he ngaahi lāungá mo e ngaahi hoha'á 'oku fakatefito he fānaú;
- ma'u 'e he kau ngāué mo e kau ngāue tokoni 'ofá e 'ilo, taukei, mo e maama ke tauhi e fānaú mo e to'utupu kei talavoú ke nau malu lolotonga e hokohoko atu 'enau akó mo hono ako'í;
- faka'ai'ai 'e he ngaahi 'ātakai fakatu'asinó pea 'i he 'initanetí 'a e malu mo e tu'unga lelei lolotonga hono fakasi'isi'i e faingamālie ke fakalavea'i ai e fānau akó;
- toutou vakai'i mo fakalelei'i e ngaahi tu'unga 'o hono faka'aonga'í; pea ko e ngaahi tu'utu'uni mo e founa ngāué 'oku hiki ai e founa 'oku tauhi ai 'e Tiliuefi e malu 'o 'ene fānau akó.

'Ikai ngata aí, ka kuo fokotu'u foki 'e Tiliuefi 'ene tu'utu'uni ngāue ki he ngaahi lāungá 'i ha'anau fealea'aki mo e fānau akó, ngaahi fāmilí mo e kāingá ke fakapapau'i 'oku taau mo fe'unga ia. 'Oku ua hono ongo taumu'á: ke lava 'a e fānau akó mo e ngaahi fāmilí pea mo e kāingá 'o ma'u ha founa ngāue ki he ngaahi lāungá 'okú ne paotoloaki e ngaahi totonu, ngaahi fatongia, malu mo e tu'unga lelei 'a e fānau akó pea ke fakapapau'i 'oku mahino ki he taha kotoa e me'a ke nau 'amanaki atu ke ma'u mei aí. Na'e fakahaa'i ai e ngaahi fakafe'ātungia ki hono fakahoko 'o e ngaahi lāungá mo e ngaahi sitepu 'e muimui'i 'e he 'apiakó ke feau ai kinautolú. 'Oku kau ai ha ngaahi me'angāue 'oku ala ma'u pea faka'aonga'i lelei kae 'ikai fakahaa'i e hingoá ma'ae fānau akó ke lipooti 'enau ngaahi hoha'á, ko e ngaahi me'afua ki hono muimui'i e fe'unu'aki 'a e fānau akó pea ki hono lekooti e ngaahi fakamatala mahu'inga fekau'aki mo e fānau akó mo 'enau tokoni fakafeaulotó.

'Oku 'i ai he taimí ni ha Tu'utu'uni Ngāue ki hono Malu'i 'o ha Tokotaha Ako mo e Malu 'a e Tokotaha Akó: Tu'unga 'Ulungaanga ma'ae Kau Ngāué 'a ia ko ha kongā ia 'o e hū fo'ou mai 'a e kau ngāue kotoa, ko ha tokoni fakafeauloto mo fakafaito'o, pea mo e palani pule'i 'o e ngaahi vā 'i he 'apiakó 'a ia 'okú ne poupou'i e ngaahi 'ulungaanga lelei ki he akó mo e tu'unga mo'ui 'oku lelei.

'Oku hā 'i he'emaui ngaahi fepōtalanoa'aki mo e fānau ako lolotongá mo honau ngaahi fāmilí 'a e tui mālohi 'oku malu'i lelei e fānau akó he taimí ni, pea 'oku 'ikai teitei fakaoleole'i ha fa'ahinga founa pē 'o e ngaohikoviá 'o kau ai e houtamakí, pea 'oku nau falala ki he puleakó mo e kau ngāué. Ko e ngaahi hoha'a 'oku kei 'i aí 'oku kaunga ia ki he 'ikai lava 'a e ngaahi mātu'á 'o ma'u ha faingamālie 'i he Poaté, pea mo e ta'efiemālie ki he uesia taimi lōloa 'o e ngaohikovia fakatu'asino, fakasekisuale mo e houtamaki mafatukitukí 'i he fānau ako lolotongá.

Aofangatukú

'Oku mau talamonū atu ki he 'apiakó ko e ngāue kuó ne fakahoko ke ma'u ai e fakamafai'i 'o e Fakapotopoto ki he Fānaú, 'a ia 'oku hā mai kuo nau fakahoko ha fu'u liliu lahi 'i he tukufakaholó pea 'oku totonu ke holo lahi 'aupito ai e fakatu'utāmaki 'o hono ngaohikovia e fānau akó.

Ko e ngaahi me'a na'a mau ma'u ko e tupu'anga 'o e ngaohikoviá, 'oku fai ha ngāue ki ai pea kuo mau 'oatu ha ngaahi fokotu'u fekau'aki mo e ngaahi ngāue lahi ange ke toe fakahokó, tautautefito ki he tu'unga 'o e Poaté. 'E fiema'u ha taimi ke fakaloloto ai e taufatungamotu'a fo'ou ko 'ení, pea 'oku fiema'u ke hokohoko atu hono tokanga'í ke fakapapau'i 'oku tu'uloa e ngaahi liliu kuo fokotu'utu'ú.

